

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЦІХ Галина Володимирівна

**ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР У ПРОМИСЛОВО-
МУ ВИРОБНИЦТВІ УКРАЇНИ В РОКИ
НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(1921-1929 РР.)**

08.01.04.- Економічна історія та
історія економічної думки

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук**

Київ - 1996

Дисертація є рукопис.

Дб. 35.434

Робота виконана на кафедрі українознавства і філософії
Тернопільського приладобудівного інституту імені Іва-
на Пулюя

Наукові керівники:

- кандидат історичних наук, доцент **Гринчуцький В.І.**
- кандидат економічних наук, доцент **Леоненко П.М.**

Офіційні опоненти:

- доктор економічних наук, професор **Лортикян Е.Л.**
- кандидат економічних наук, доцент **Чепінога В.Г.**

Провідна організація:

- Інститут економіки НАН України

Захист відбудеться 18 жовтня 1996 року о 14 годині на засідан-
ні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.18 у Київському університеті
імені Тараса Шевченка за адресою:

252033, м.Київ - 33, вул. Володимирська, 60, ауд. 324.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Київсь-
кого університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий "16" вересня 1996 р.

В.о. ученого секретаря

спеціалізованої вченої ради

професор Румянцев А.П.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760063 (M)

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми.

Ставши на шлях незалежності, Україна в процесі державотворення зіткнулася з низкою надзвичайно важких завдань. Одним з найважливіших серед них є радикальна трансформація економічної системи, яка була складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР і базувалася на державній власності та централізованому управлінні, в ефективну, мобільну, соціально орієнтовану систему, що ґрунтується на поєднанні різних форм власності та функціонує в умовах ринкових відносин. Успіх реформування значною мірою залежить від глибокого і всебічного осмислення та узагальнення як світового, так і особливо вітчизняного історичного досвіду й критичного його використання.

Велике значення має дослідження проблем забезпечення промисловості висококваліфікованими робітниками в роки нової економічної політики. Адже ситуація забезпечення деяких галузей в значній мірі нагадує ситуацію 20-х років. Однією з вирішальних проблем розвитку нашої економіки буде технічне переоснащення нових технологій. Це в свою чергу викличе появу нових професій, вимагатиме значної кількості висококваліфікованих робітників.

Не менш важливе значення має вивчення процесів забезпечення керівними кадрами (менеджерами) промислових підприємств в умовах непу. Сьогоднішні умови також вимагають нових якостей від керівників. Від того, як зможуть забезпечити промисловість керівниками нового типу, залежатимуть темпи і успіх реформування нашої економіки. Творче врахування уроків досвіду нової економічної політики, коли промисловість працювала в умовах хоч і обмеженого, але реального ринку, допоможе, на наш погляд, вирішити цілу низку питань, пов'язаних із забезпеченням сучасних промислових підприємств менеджерами, спеціалістами та кваліфікованими робітниками. При цьому велике значення має

вивчення не тільки позитивних, але і негативних аспектів цього досвіду.

На жаль, і в сьгоднішніх умовах радикального реформування економіки людський фактор ще не привернув належної уваги як політиків-реформаторів, так і вчених-економістів. Варто лише відзначити, що на трьох конгресах Міжнародної української економічної асоціації (1992, 1994, 1996) на цю проблему майже не було звернено уваги¹. Навіть на Всеукраїнській нараді економістів (1995 р.) були підняті лише деякі її аспекти, в основному ті, що стосувалися таких соціально-економічних питань, як заробітна плата, соціальне партнерство, деякі аспекти управління, ринок праці тощо².

Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена наступними обставинами:

— вивчення проблеми забезпечення промисловості людськими ресурсами в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) становить значний науковий інтерес само по собі, тим більше, що ця проблема все ще залишається недостатньо дослідженою і попередня література потребує глибокого критичного переосмислення;

— без всебічного врахування людського фактора у процесі виробництва будь-які реформи не зможуть принести бажаних результатів. За невеликий період непу було нагромаджено значний досвід в забезпеченні промисловості України трудовими ресурсами, їх використанні;

— необхідно творчо врахувати уроки цього досвіду в сьгоднішніх умовах радикального реформування економіки

---

1. Економіка України: минуле, сучасне і майбутнє. Матеріали Першого конгресу Міжнародної української економічної асоціації.- К., 1993; Україна в світовому економічному просторі: Матеріали Другого конгресу Міжнародної української економічної асоціації.- К., 1996; Структурні зміни та інвестиційні проблеми української економіки.- Харків, 1996.

2. Економіка України та шляхи її подальшого реформування: Матеріали Всеукраїнської наради економістів 14-15 вересня 1995 р.- К., 1996.- С. 184-185, 190-192, 273-275, 293-303. відтворення трудових ресурсів об'єктивної сили. Зрозуміло, що ці недоліки властиві також працям українських вчених вказаного періоду.

та суспільства, становлення соціально орієнтованого ринкового господарства в Україні.

Стан наукового дослідження проблеми.

Вивчення проблеми людського фактора у промисловості взагалі і в роки нової економічної політики зокрема в радянській науці 30-80-х років характеризується наступними негативними особливостями. По-перше, загальною недостатньою розробкою і занадто вузьким підходом. По-друге, заідеологізованістю, ортодоксальністю висвітлення з марксистсько-ленінських позицій. По-третє, безальтернативністю, рішучим відкиданням як антинаукових будь-яких інших, окрім ортодоксально-марксистських, досліджень питання. По-четверте, панування положення про нетоварність робочої сили в радянській економіці, яке в значній мірі позбавляло заробітну плату і відтворення трудових ресурсів об'єктивної сили. Зрозуміло, що ці недоліки властиві також працям українських вчених вказаного періоду.

На все це були свої причини, в основному ідеологічного порядку. Ще в 1960 р. провідні радянські історики М.В.Нечкіна та М.П.Кім відзначали, що "людина, як творчий елемент процесу іноді зображується або навіть і випадає зовсім у розповіді історика", хоч "історична творчість передової людини у розвитку продуктивних сил постає першочерговою темою дослідження"¹. По суті, не відміння цього положення і той факт, що в економічній літературі післявоєнного періоду значно розширилось коло політико-економічних проблем робочої сили, які досліджувались багатьма відомими вченими (М. Колесов, В. Корнієнко, А. Котляр, Є. Маневич, М. Плінер, М. Сонін, А. Чухно, І. Ягодкіна та ін.).

Зокрема, широко обговорювались питання вивільнення і перерозподілу робочої сили, взаємозв'язку понять "робоча сила", "особистість", "особистий фактор виробництва", "су-

---

1. Нечкіна М.В., Кім М.П., В.И. Ленин о роли народных масс в истории // История СССР. - 1960. - №2. - С.4.

купний робітник" і "сукупна робоча сила" та ін¹. Роботи носили теоретично-узагальнюючий, а не конкретно-історичний характер, і були присвячені сучасності. Поза увагою авторів робіт, по суті, залишалися керівники та спеціалісти виробництва. Цю обставину відбило і одне з перших історико-економічних досліджень проблеми, здійснене проф. М.Д. Плінером².

Лише в 80-х роках людський фактор почали розглядати дещо повніше (Л.Абалкін, Т.Заславська та ін.)

На жаль, комплексно проблема людського фактору не цікавила в достатній мірі ні істориків, ні економістів. Історики звернули основну увагу на дослідження різноманітних проблем робітничого класу. Останні стали предметом досліджень багатьох вчених та наукових установ як в загальносоюзному³, так і в республіканському⁴ масштабі. Але ідеологічні перепони не дозволили повно і глибоко дослідити проблеми формування, зростання та впливу цього класу на промислове виробництво. Величезна кількість робіт була присвячена проблемам підготовки та підвищення кваліфікації робітничого класу, його участі в управлінні виробництвом, заробітній платі, бюджету, житлово-побутовим умовам робітників тощо. Значна увага приділялася такій важливій проблемі, як культурно-технічний рівень робітників. Але в цих дослідженнях лише поверхово робилася спроба показати взаємозалежність між освітнім і фаховим рівнем робітників та продуктивністю праці, якістю продукції та її собівартістю.

---

1. История политической экономии социализма. 2-е изд. Л., 1983

2. Там же, с.318-334.

3. История рабочего класса СССР: В 6-ти томах.- М., 1984.-Т.2.; Батышев С.Я. Формирование квалифицированных рабочих кадров в СССР.- М., 1974.- 383 с.; Васькина Л.И. Рабочий класс СССР накануне социалистической индустриализации: численность, состав, размещение.- М., 1981.- 184 с.

4. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925).- К., 1962; Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики.- К., 1963; Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр.- Харків, 1971.

В центрі уваги багатьох дослідників була і технічна інтелігенція. Цій соціальній верстві присвятили свої роботи С.А.Федюкін¹, Л.І.Ткачова² та інші.

В останній час появився ряд робіт Г.Касьянова, присвячених інтелігенції³, в яких більш об'єктивно розглядаються соціальні аспекти інтелігенції, в тому числі і технічної.

Велику підмогу в здійсненні дисертаційного дослідження надали праці в (основному статті в різного роду економічних виданнях) господарських та профспілкових діячів, вчених-економістів періоду нової економічної політики, написані здебільшого на достовірних матеріалах.

Велике значення для розуміння соціальних процесів та їх дії на промисловість мали роботи Є.О.Кабо⁴.

Розвиток економічної думки в Україні в цей період зумовлений як складними політичними подіями, так і рівнем розвитку економічної теорії в добу, що їм передувала. Дві основні течії, які визначили глибокий вододіл в економічній думці в 20-і роки — з одного боку, економічна теорія, що формувалася науковцями на засадах основних політико-економічних шкіл, які склалися на той час на Заході, з внесенням у них цілого ряду принципово нових підходів на рідному ґрунті, з іншого — теорія ортодоксального марксизму — продовжували розвиватися в стійкому протистоянні. Перша течія в Україні була представлена цілою плеядою українських учених-економістів. Серед них — В.Ландо, К.Тараненко, Л.Гри-

---

1. Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма.-М., 1972; Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу.- М., 1977.- 352 с.

2. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.- К., 1975.- С. 48.

3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 20-30-х років: Соціальний портрет та історична доля.- К.: Глобус, 1992.-С.108.

4. Кабо Е.О. Очерки рабочего быта: Опыт монографического исследования домашнего рабочего быта.- М., 1928.- 290 с. Вплив побуту робітника на його продуктивність.

цевський, О.Бондаренко, Б.Бруцкус, П.Фомін, Я.Діманштейн та ін.

Серед вчених, які займалися питаннями промисловості та людського фактора, були дослідники з української діаспори в західних країнах. Зокрема, проф. В.Тимошенко викладав курси промислової політики в Українському вільному університеті у Празі. У 1923 р. вийшла його праця "Картелі і трести. Модерні форми організації промисловості". Тут розглянуто основні характеристики монопольних об'єднань, що виникли внаслідок змін у ринковій конкуренції в 20-і роки. В цьому напрямку працювали також В.Садовський, С.Гольдельман, В.Яновський¹. Серед сучасних дослідників, котрі також певною мірою торкалися піднятих проблем, слід назвати Б.Винара. Поряд з безсумнівними достоїнствами цих праць виявилась і недостатня обґрунтованість ряду обґрунтованими у зв'язку з тим, що автори не мали доступу до архівного матеріалу.

Особливий пласт економічної літератури з проблем непу склали праці західних радянологів (Н.Ясного, А.Ноува, Дж.Міллара, Е.Карра, К.Тальгейма та ін.) і їх спростувачів (В.Тетюшева, Я.Віттенберга, В.Дробижева та ін.), в яких так чи інакше зачіпались питання людського фактора.

В 90-і рр. в літературі робиться спроба критично переосмислити історичний досвід непу і в його межах — проблеми використання людського фактора у промисловому виробництві.

На зміну ідеалізації непу, яка особливо проявилась в перші роки безпрецедентної перебудови, приходить об'єктивний аналіз внутрішніх суперечностей нової економічної політики, що опирається на нові факти і документи. Схластичні дискусії щодо співвідношення соціалізму і ринку, альтернативності розвитку країни в 20-і рр. тощо змінюється поглибленим вивченням реальних проблем нової економічної політики. В зв'язку з цим відбувається критична пере-

---

1. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції. - Мюнхен, 1965. - С.31.

оцінка попередньої літератури, в тому числі зарубіжної і вітчизняної.

Серед сучасних українських економістів варто відзначити Е.Лортикяна, Л.Горкіну, Т.Дерев'янкіна. Так, досліджуючи розвиток економічної думки в першій третині ХХ століття в Україні, Е.Лортикян проаналізував проблеми управління, які дискутувалися в літературі 20-х років.

Мета і завдання дисертаційного дослідження.

Актуальність зазначених вище проблем та необхідність їх подальшої розробки, потреба врахування історичного досвіду непу у розв'язанні актуальних питань сьогодення визначили мету дисертаційного дослідження. Вона зводиться до систематичного історико-економічного аналізу та узагальнення ролі людського фактора в промисловості України у роки нової економічної політики.

Для досягнення поставленої мети дослідження передбачене висвітлення наступних основних завдань:

— дослідити вплив соціально-економічних, політичних та ідеологічних умов на формування кадрів керівного складу, спеціалістів та кваліфікованих робітників в промисловому виробництві;

— показати стан наукових розробок та теоретичних узагальнень того часу з проблем людського фактора і управління та їх вплив на здійснення економічної політики в Україні;

— зосередити основну увагу на недостатньо досліджених та недосліджених аспектах проблеми забезпечення промисловості керівними кадрами, спеціалістами та кваліфікованими робітниками;

— виявити вплив матеріального стану, соціального статусу, культурно-освітнього рівня працівників промисловості, взаємовідносин в колективах на розвиток промислового виробництва;

— показати основні недоліки політичного та ідеологічного плану політики тогочасного керівництва і їх вплив на формування соціального середовища у промисловості.

Наукова новизна дисертаційної роботи і особистий внесок автора полягає в тому, що вперше в українській історико-економічній літературі комплексно досліджується людський фактор у промисловості та його вплив на виробництво в умовах ринкових відносин 20-х років і ставиться питання про необхідність творчого використання досвіду нової економічної політики в галузі забезпечення трудовими ресурсами в умовах становлення сучасної ринкової економіки України. Виділяються наступні елементи новизни:

— об'єктивно обгрунтоване формування керівного корпусу промисловості та його вплив на систему управління, а також роль наукових розробок у його функціонуванні, одночасно розкрито надмірну опіку державних, господарських, партійних, профспілкових органів над керівниками промисловості, пріоритети ідеологічних та політичних завдань перед економічними;

— охарактеризовано процес забезпечення промисловості кадрами спеціалістів, соціальної напруженості між технічною інтелігенцією та робітниками, розкритий морально-психологічний стан спеціалістів в умовах державного терору та переслідування з боку частини робітників;

— визначена ефективність системи підготовки кадрів кваліфікованих робітників та спеціалістів для промислових підприємств, яку репрезентували різні курси, школи, технікуми та інститути, і зроблені висновки щодо її невідповідності вимогам індустріального розвитку;

— розкриті негативні явища серед робітників (п'янство, прогули, порушення трудової дисципліни, саботаж і т.д.), і неефективність методів боротьби з такими явищами.

Об'єктом дослідження виступає промисловість України періоду нової економічної політики. Оскільки Україна була складовою частиною зінтегрованої економіки СРСР, а її інтереси були підпорядковані інтересам всього СРСР, тому вона розглядається саме таким чином.

Предметом дослідження є людський фактор у промисловості в роки здійснення нової економічної політики. Під людським фактором ми розуміємо всіх людей, з їх фізичними, інтелектуальними та іншими здібностями, навиками тощо, що беруть участь у виробничому процесі. На відміну від попередніх досліджень на дану тему, не надається пріоритету якійсь групі людей, вважається, що успіх виробництва залежав від всіх учасників виробничого процесу — від керівника тресту до некваліфікованого робітника.

Хронологічні та географічні межі дослідження визначаються часом здійснення нової економічної політики (1921-1929 рр), тобто періоду, коли промислові об'єднання були наділені достатньою самостійністю і функціонували в умовах ринкових відносин. Територіальні межі дослідження визначені рамками Української СРР того часу.

Відповідно до мети і завдань дослідження в дисертації вперше введена в науковий оборот значна кількість архівних документів.

Методологічною основою дисертації є принципи об'єктивності, історизму, системності, сучасна теорія пізнання, єдність історичного та структурно-функціонального методів аналізу соціально-економічних явищ і процесів.

Джерельну основу дослідження складають: — документи і матеріали центральних і місцевих партійних органів (друковані, архівні);

— документи і матеріали вищих і місцевих органів влади, профспілок (друковані, архівні);

— матеріали періодичної преси. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) відклалися матеріали, що так чи інакше проливають світло на різні аспекти забезпечення промисловості керівними кадрами та спеціалістами, матеріально-побутові умови праці робітників. Велике значення для відображення соціальної напруги мають інформаційні повідомлення органів державної безпеки про соціальне напруження в колективах, їх відношення до керівників виробництва та спеціалістів.

Основний архівний матеріал зберігається в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і органів державного управління (далі — ЦДАВО України). У фондах президії Верховної Ради УРСР і Раднаркому республіки зберігаються протоколи засідань ВУЦВК і уряду УСРР. Протоколи, довідки, доповідні записки, проекти декретів і постанов, відгуки на них та ін., дозволяють підійти до проблеми забезпечення промисловості керівними кадрами, спеціалістами та кваліфікованою силою з боку аналізу їх впливу на виробництво.

Досить цінними є матеріали з фондів профспілкових організацій. Тут містяться документи профспілкових організацій, які проливають світло на проблему виплат заробітної плати, житлово-побутові умови робітників, підвищення їх професійно-технічного рівня, підготовку робітників на виробництві тощо. За своїм характером до матеріалів цих фондів наближуються документи наркоматів (ВРНГ і Наркомос УСРР). В них наводяться дані про стан і рівень технічної освіти в Україні в роки непу, підготовку робочої сили через систему шкіл, курсів тощо та пов'язані з цим проблеми.

Велика кількість документів, які допомогли у дослідженні теми дисертації, міститься в різноманітних збірниках, що виходили в різний час і в різних місцях. Їх умовно можна поділити на статистичні та археографічні. В 20-30-і роки систематично видавалися статистичні збірники¹. Певний інтерес становить також документи, надруковані в різноманітних археографічних збірниках¹.

Апробація роботи.

Основні положення та висновки доповідалися і обговорювалися на засіданнях кафедри українознавства і філософії

1. Матеріали учета професійного складу персоналу фабрично-заводської промисловості СРСР в 1925 г. - М.: ЦУНХУ Госплана СРСР. - 179 с.; Промышленность за 10 лет. 1917-1927 гг. - М.: ВСНХ СССР, 1927. - 96 с.; Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справочник за 1921-1928 гг. - Харьков: Укр. робітник, 1928. - 389 с.; Україна: Стат. щорічник. - Харків, 1925. - 516 с.; Україна: Стат. щорічник на 1928 рік. - Харків, 1928. - 388 с. та інші.

Тернопільського приладобудівного інституту імені Івана Пулюя, на наукових конференціях (див. публікації автора).

Теоретичне та практичне значення роботи.

Воно полягає в тому, що обґрунтування ролі людського фактора в промисловості дозволило зробити висновки, які мають пряме відношення до сьогоднішніх умов реформування економіки України. Врахування історичного досвіду в значній мірі допомагає посиленню мотивації до праці як в державному, так і в приватному секторі промисловості. Адже найкраща система управління, найкращі технології та машини нічого не будуть варті, якщо ми не будемо мати високоспеціалізованого корпусу керівників (менеджерів), спеціалістів (інженерів та технологів), які можуть використати ноу хау та кваліфіковану робочу силу з високою ефективністю.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки узагальнюючих та методологічних праць з історії народного господарства та історії економічної думки.

Матеріали дослідження можуть бути використані при розробці вузівських курсів з основ економічної теорії, історії народного господарства та економічної думки, менеджменту, управління людськими ресурсами та ін.

Матеріали мають чисто пізнавальне значення. Можуть допомогти у правильному розумінні проблеми згортання непу та інших проблем історії та економічної теорії.

---

1. Индустриализация СССР. 1926-1928 гг.: Документы и материалы.- М., 1969.- 535 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства. 1921-1925 гг.: Сб. документов и материалов.- К., 1956.- 593 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926-1932 гг.: Сб. документов и материалов.- К., 1966.- 594 с. и др.

Структура роботи.

Мета та завдання дисертаційного дослідження визначили наступну структуру роботи:

Вступ.

Розділ 1. Керівні кадри промисловості та їх роль у функціонуванні виробництва

1.1. Розвиток науки управління та її вплив на формування керівного корпусу промисловості.

1.2. Система управління промисловістю і роль керівника в ній.

1.3. Джерела формування керівних кадрів.

Розділ 2. Проблема забезпечення промисловості інженерно-технічними працівниками.

2.1. Політика залучення до виробництва "старих" спеціалістів.

2.2. Підготовка нових кадрів інженерно-технічних працівників.

2.3. Матеріальне становище та морально-психологічний стан спеціалістів.

2.4. Іноземні спеціалісти на промислових підприємствах.

Розділ 3. Формування кадрів кваліфікованих робітників.

3.1. Забезпечення промисловості робочою силою.

3.2. Підготовка молодих кадрів кваліфікованих робітників.

3.3. Матеріальне становище робітників та його вплив на виробництво.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обгрунтовані актуальність теми дослідження, наукове і практичне значення дисертації, проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу, сформульовано мету і основні завдання дослідження, визначено наукову новизну і особистий внесок автора роботи.

В першому розділі — Керівні кадри промисловості та їх роль у функціонуванні виробництва — розглянуті проблеми розвитку науки управління і показаний її вплив на формування керівного складу промисловості, проаналізована забезпеченість промисловості керівними кадрами. У зв'язку з цим в дисертації проаналізований розвиток управлінської думки в працях вчених 20-х років (Е.Дрезен, В.Добринін, О.Єрманський, А.Гастев, А.Кактінь, Я.Каннегісер, П.Керженцев, Д.Лебедь, О.Размирович. Вона становила теоретичну основу при вирішенні питання забезпечення промисловості керівними кадрами.

Зроблено висновок про те, що в працях вчених і економістів-практиків 20-х років були обгрунтовані положення, актуальні не лише для того періоду, але й для сучасності. Однак одна із особливостей нової економічної політики полягала в тому, що практична їх реалізація була здійснена лише частково.

Промисловим підприємствам в умовах ринку необхідні були керівники, які б могли не лише налагодити виробничий процес, але й визначати номенклатуру товарів та здійснити їх реалізацію. Від рівня забезпечення промислових підприємств компетентними керівниками великою мірою залежав успіх діяльності цих підприємств.

Важливим засобом для розв'язання проблеми формування керівних кадрів промисловості є вивчення системи управління, оскільки від неї в значній мірі залежить успіх керівника. Від того, які реальні повноваження він має у розпорядженні майном підприємства, налагодженні виробничого процесу, реалізації готової продукції, забезпеченні сировиною, матеріалами та іншими складовими, необхідними для

виробництва і, нарешті, наскільки він може розпоряджатися результатами роботи підприємства (прибутками), залежить успіх виробничої діяльності.

В дисертації велика увага приділена розкриттю специфіки організаційної структури та управління промисловістю, їх недолікам.

На думку дисертанта, проблеми управління господарством ускладнювалися в міру сходження до нижчих ланок управління. Основною ланкою управління промисловістю вважався трест. Це дійсно так, але з одним суттєвим застереженням - трест був основною формою управління, позбавленою самостійності, яка необхідна в умовах функціонування ринку.

В дисертаційному дослідженні значна увага присвячена аналізу структури тресту, що забезпечувала адміністративно-господарську та фінансово-торговельну діяльність, і особливостей і в побудові апарату правління. Специфіка полягала в значній залежності утворення структури апаратів від раднаргоспів і в швидкому їх розбуханні. Це показано, зокрема, на прикладі діяльності "Укртрестсільмашу" в 1924-1927 рр.

Правова невизначеність підприємств, що входили до складу тресту, поставило заводоуправління (в особі директора закладу) у безправне становище при великих обов'язках, які покладались на нього. Це викликало зростання напруженості між правлінням тресту та заводоуправлінням, призвело до дискусій.

Дисертант зосередив увагу на розкритті дискусії, яка розгорталася на сторінках центральної та республіканської преси. Її започаткував московський клуб червоних директорів ім. "Правди". Суть дискусії полягала у з'ясуванні відносин між підприємствами і трестом та виробленні пропозицій щодо організації системи управління промисловістю. Аналізуючи хід дискусії в Росії і Україні, дисертант приходить до висновку, що в Україні вона не набрала такого гострого характеру, хоч проблеми були такими ж гострими. Вплив дискусії на керівні органи вбачається у вимушеному прийнятті

“Положення про заклад, що входить до складу тресту”, яке було видане 14 травня 1924 р. ВРНГ. Аналіз “Положення...” свідчить, що воно дещо забезпечувало підвищення ролі підприємства, але й надалі залишало директора в цілковитій залежності від тресту.

В дисертації розкрито, що одним з суттєвих недоліків забезпечення трестів керівними кадрами був підбір більшовиками кадрів не за діловими якостями та професійною придатністю, а за політичними уподобаннями і відданістю режиму. На найвищі господарські посади призначались, як правило, партійні діячі, які брали активну участь в революції та громадянській війні. Але “висока політична свідомість” і “революційність” були недостатніми рисами для ведення господарства і вони приносили скоріше шкоду, ніж користь.

Така політика комплектування керівними кадрами промисловості майже ні в кого не викликала заперечень. Вона була втіленням основних ідеологічних положень партії. Але навіть серед вищого партійного керівництва розуміли, що така політика не зможе належною мірою задовольнити промисловість керівними кадрами. Відчувалась гостра потреба в людях, які знають виробництво, мають ділові та організаторські здібності. В одній із партійних резолюцій того часу було сказано, що партія “висуває в число господарників кращих своїх людей. Але вона вимушена при цьому мати на увазі не лише строгу партійність, партстаж і т.п., але й господарську практичність та діловитість. Доводиться поступатися тим чи іншим з них. Внаслідок цього підбір кадрів господарників стає найбільшою і найважливішою справою”.

Досліджено процес та наслідки призначення працівників на керівні господарські посади українських трестів. Його здійснювала президія ВРНГ СРСР і ВРНГ УСРР. Але ці призначення відбувалися під безпосередньою опікою організаційно-розподільного відділу ЦК РКП(б) та обліково-розподільного відділу ЦК КП(б)У. Вони уважно слідкували за тим, щоб відсоток членів партії в управлінні промисловістю постійно зростав. Хоч більшовики і визнавали, що “поряд з партійними і соціальними якостями не менше значення для

успішного управління трестом мають і ділові якості”, в той же час наголошували, що “не може не фальшивити трестівська машина, якщо в ній майже відсутній комуністичний елемент”.

Тому головний акцент ставився на підготовку кадрів та спеціалістів з людей, що були лояльні режиму. З цією метою 11 жовтня 1922 р. при ВРНГ УСРР були організовані курси з підготовки керівних кадрів. Але їх можливості були досить мізерними у порівнянні з потребами. Так, на березень 1924 р. на курсах був підготовлений 31 чоловік. Аналіз розподілу випускників цих курсів дає підстави вважати, що рівень підготовки на них був недостатньо високий. Своєрідною школою підготовки керівних кадрів промисловості були “Клуби червоних директорів”. Одним з перших в Україні такий “Клуб” був організований в Харкові при редакції газети “Комуніст”. Подібні “клуби” існували також в інших промислових центрах України.

Підготовку керівних кадрів промисловості здійснювала також Промакадемія в Москві. Але тут готували кадри в основному для союзних трестів. Кількість представників українських трестів в Промакадемії була незначною.

Крім курсів, Промакадемії, “клубів червоних директорів” були й інші джерела поповнення керівних кадрів трестів. Одним з таких джерел стало висування на керівні посади робітників і членів партії з дореволюційним стажем. До цієї справи були залучені господарські, партійні, профспілкові та комсомольські організації.

Нестача керівних кадрів промислових трестів почала гостро відчуватись в другій половині 20-х років, коли почалося масове “розконсервування” підприємств. В дисертації показано зростання чисельності правлінь трестів та директорського корпусу. Паралельно з нестачею кадрів дуже гостро стояла проблема малоосвіченості керівних кадрів. Так, на кінець березня 1928 р. голови правлінь трестів за освітою розподілялися таким чином: вища освіта — 14 чоловік, середня — 14, початкова — 32; директори підприємств мали: вищу освіту — 10, середню — 62 і початкову — 260 чоло-

вік. Отже, серед голів правлінь трестів вищу освіту мав лише кожний четвертий, а серед директорів підприємств - кожний двадцять шостий. Вражає високий відсоток директорів підприємств з початковою освітою (78,7%).

В результаті дослідження зроблено висновок, що, незважаючи на значні успіхи у розвитку наукового управління, заідеологізованість вимог щодо керівних кадрів промисловості негативно впливала на відбудовні і виробничі процеси у промисловості.

В другому розділі — Проблема забезпечення промисловості інженерно-технічними працівниками - досліджено вплив технічної інтелігенції на виробництво, показано її морально-психологічний та матеріальний стан.

Аналізуючи радянську літературу з цієї проблеми, дисертант приходить до висновку, що дослідники, перебуваючи під впливом догматів та цензурного контролю, не могли об'єктивно висвітлити її. Практичне вирішення проблеми забезпечення спеціалістами промислових підприємств здійснювалось трьома шляхами — залученням старих спеціалістів, підготовкою нових спеціалістів з робітників і селян та запрошенням іноземних спеціалістів.

На основі досліджень партійних документів дисертант показав, що у самій партії існувало певне протиріччя між свідомою її частиною, яка розуміла, що без старої інтелігенції неможлива нормальна діяльність суспільства, та тією її частиною, що ставилася до старої інтелігенції або негативно, або з підозрою. Однак, не дивлячись на ці протиріччя, залучення старих спеців відбувалося досить інтенсивно. Але цим спеціалістам доводилося працювати у надзвичайно важких умовах, які фактично були створені партією.

В дисертації значна увага приділена розкриттю такого явища як “специдство”, яке набуло широкого розповсюдження вже на початку 20-х років. Прояви цього явища були різноманітні — від морального терору з боку партійних, профспілкових чи державних працівників, до випадків фізичного насильства з боку окремих робітників. Із “специдством” велася боротьба, щоправда методами роз'яснювальної роботи.

Часті випадки “специідства” дійсно справляли несприятливе “враження” на спеціалістів, просто кажучи, деморалізувало їх, заважало процесові повного переходу на бік радянської влади, часом послаблювало, штовхало на протистояння. Ситуація загострювалася у зв’язку із зростанням різноманітних недоліків, пов’язаних з відбудовою господарства.

Некомпетентність і безвідповідальність господарників, хабарництво та інші негативні явища, які супроводжували перші кроки непу, відображалися перш за все на старих спеціалістах, котрих вважали в цьому головними винуватцями. Примітивне “специідство” поєднувалося із системою судових репресій. З’явилася своєрідна мода на судові покарання на невеликі строки. Нерідко арешти проводилися не на основі якихось фактів, а за підозрою.

У дисертації наводяться дані про діяльність революційних воєнно-транспортних трибуналів за 1921 р. За цей період трибунали розглянули 5600 справ. При цьому з адміністративної і службової системи шляхів сполучення було притягнуто до відповідальності 3600 чоловік. Переважна більшість — за “службові злочини”. Деякі з них були засуджені до розстрілу. Карна політика держави диктатури пролетаріату будувалася на класовому підході.

В середині 20-х років почалися показові процеси над спеціалістами. Вони були спрямовані на виправдання виробничих невдач, але переслідували насамперед політичну мету. Найбільш гучною справою стала “шахтинська справа”, яка призвела до того, що затероризовані спеціалісти проявили повну відсутність ініціативи, пасивність і небажання нести відповідальність за прийняття рішень.

В роботі значна увага приділена аналізу підготовки нових кадрів інженерно-технічних працівників. Основним джерелом формування технічної інтелігенції залишалася вища школа і середня спеціальна освіта. У 1920-21 навч.р. в Україні нараховувалося 42 інститути і 145 технікумів. Втузи і технікуми відрізнялися навчальними програмами і термінами навчання.

Втузи знаходилися у підпорядкуванні Наркомосу УСРР. Велику роль в роботі втузів відігравали трести, саме вони виділяли номенклатуру спеціальностей. Трести сприяли відкриттю нових втузів, зростанню чисельності студентів. Про це свідчать дані загальної статистики. Якщо у 1924-25 р. у вузи технічного профілю було зараховано 634 студенти, то в 1927-28 р. — 917. Відносно зростала кількість випускників, яка направлялася на роботу у промисловість.

Зміни у соціальному складі студентства здійснювались переважно організаційно-механічним шляхом. Серед заходів по регулюванню соціального складу студентства слід відзначити чистки. У 1921 р. у вузах республіки навчалось 56,9 тис. студентів, переважна більшість — вихідці з буржуазних та дрібнобуржуазних прошарків міста і села. Цього ж року проведено першу масову чистку за класовим принципом. Було виключено 4 тис. чоловік (різних “контрреволюційних елементів”) і 7 тис. таких, що “тільки вважалися студентами”. Освітня підготовка, успішність при цьому до уваги не бралися. В дисертації аналізуються подібні “чистки” 1922, 1924-1925 років.

У першій половині 20-х років спостерігається швидкий ріст робітфаків, хоча матеріальне їх забезпечення було злиденне. Часто траплялося, не було своїх приміщень для навчання, достатньої кількості житла для студентів. Не вистачало й викладачів. Люди, які йшли навчатися на робітфаки, дійсно віддані ідеї, зазнавали численних матеріально-побутових труднощів, вчитися їм, часто не маючи елементарної підготовки, було неймовірно важко. Це були справжні подвижники. Але в чомусь це були й жертви своєрідного соціально-культурного екстремізму, хибного уявлення про соціальну справедливість. На кінець 1926 р. в Україні нараховувався 31 робітфак, де навчалось 7,5 тис. чоловік. Якщо в 1923-1924 навч.р. випускники робітфаків становили тільки 24,3% контингенту студентів технічних вузів, то в 1927-1928 навч. р. — 56,4%.

Розглядаючи проблему забезпечення промисловості спеціалістами у 20-і роки, аж ніяк не можна уникнути такого її

аспекту, як висуванство. Автор приходить до висновку, що з одного боку, висуванці розглядалися як альтернатива старим спеціалістам і управлінцям, з другого — вони мали здійснювати ідею про залучення до управління державою кращих робітників і селян.

Дисертант розкриває важливий вплив на виробництво матеріально-побутового становища спеціалістів, впевнено визначає його як злиденне на початку 20-х років. Загальна розруха, що панувала в країні внаслідок двох воєн, в першу чергу позначилась на міському населенні, а через нього на тій його частині, яка добувала хліб насущний розумовою працею. Безробіття, голод, паливна криза, хвороби — всього цього зазнала технічна інтелігенція разом з народом.

Але незважаючи на таке важке матеріальне становище інтелігенції взагалі, становище інженерно-технічних працівників було значно кращим. Вони отримували фіксовану зарплату, пайки, рівень їхнього життя був вищим, ніж у робітників, але навіть не наближався до дореволюційного. До того ж усі ці переваги, до речі, досить відносні, “компенсувалися спеціалістами”, різного роду моральними і матеріальними утисками з боку робітників, господарників, партійних, профспілкових працівників. Погіршення становища спеціалістів пов’язується з політикою радянської влади.

В дисертації приділяється увага розгляду масового руху винахідників та раціоналізаторів, спрямованому на підвищення продуктивності праці. Без активної участі спеціалістів науки і техніки нормальний розвиток цього руху був просто неможливий.

До кінця 20-х років великого інтересу до проблем раціоналізації технічна інтелігенція не виявила, принаймні у формі громадської діяльності. Можливо, усілякі удосконалення виробничих процесів і механізмів спеціалісти вважали справою цілком природною, яка входила до їхніх професійних обов’язків. Але наприкінці 20-х років визріла необхідність у справді ширшому застосуванні методів раціоналізації, у спрямуванні їх на так звану громадську активність.

Намагаючись вирішити проблему спеціалістів з врахуванням кількісних та якісних показників, трести з самого початку покладали великі надії на залучення іноземних спеціалістів. У 1925 р. були видані тези про залучення іноземних спеціалістів в союзну промисловість. Цей процес відзначався централізованим контролем з боку союзних органів. Значна кількість іноземних спеціалістів працювала в тресті "Південсталь" (67 чоловік у 1925 р.). Але ця практика не знайшла широкого розповсюдження через різні причини (нестача валюти в трестах, політичні труднощі залучення спеціалістів тощо).

В результаті дослідження в дисертації робиться висновок, що, не дивлячись на всі заходи, які проводилися урядом щодо забезпечення українських підприємств спеціалістами, проблема кадрів спеціалістів і їх залучення у виробництво все ж існувала. У 1929 р. дефіцит інженерних кадрів (будь-якої кваліфікації) по Україні складав 9 тис. чоловік. Незважаючи на прискорення підготовки індустріальних кадрів у роки непу, цей дефіцит (за приблизними підрахунками) на 1931 р. мав сягти 32 тис. чоловік. Загальна додаткова потреба в інженерно-технічних працівниках з вищою освітою та середньо-спеціальною освітою в ці ж роки складала по республіці 45,3 тис. чоловік, в тому числі 6 тисяч - для новозбудованих підприємств.

В третьому розділі — Формування кадрів кваліфікованих робітників — дисертант характеризує процеси формування кадрів кваліфікованих робітників та явища пов'язані з цими процесами.

Проблеми забезпечення трестів керівними кадрами та спеціалістами були досить гострими і негативно впливали на виробництво. Але вони не йдуть ні в яке порівняння з проблемою забезпечення промисловості робочою силою.

Перехід на нові принципи забезпечення трестів робочою силою вимагав кардинальної перебудови всієї системи оплати праці та матеріального постачання, що була встановлена в роки "воєнного комунізму". Забезпечення кваліфікованих робітників покращеним пайком не могло суттєво впли-

нути на різницю в заробітній платі. Зокрема, грошовий зарібок робітника найвищого розряду в першій половині 1920 р. становив 102% від заробітної плати робітника найнижчого розряду. Необхідно було покінчити з цією зрівнялівкою та підвищити матеріальну зацікавленість робітника. Автор розглянув низку заходів щодо запровадження економічних методів заінтересованості робітників у збільшенні виробництва, роль профспілкових організацій у забезпеченні матеріального добробуту робітників.

В дисертації проаналізовано динаміку руху робочої сили в період непу. Запровадження його привело до масового скорочення робочої сили, яке відбувалося в основному на підприємствах важкої промисловості. Лише протягом перших двох років непу в промисловості України чисельність робітників скоротилася з майже 300 тис. до 176 тис. чоловік. Але вже починаючи з 1924 р. чисельність робітників в українській промисловості постійно зростає. Формування робітничого класу України відбувалося також за рахунок інших районів Радянського Союзу. Автор робить висновок, що якби керівні органи тодішньої України уважніше ставилися до проблеми робітничих кадрів на промислових підприємствах, вони б змогли це зробити за рахунок України, де на той час був надлишок трудових ресурсів. Вони ж пішли найлегшим шляхом: завозили робочу силу в основному з Росії, тим самим ускладнювали побутові умови робітників-українців. Три-чотири рази люди жили в бараках, які стали прикметою того часу.

Зростання чисельності робітників вимагало й зростання їх кваліфікації. За роки непу була створена досить розгалужена мережа шкіл, курсів тощо для підвищення кваліфікації робітників.

Підготовка робітничих кадрів та їх перекваліфікація з безробітних проводилася до трьох-чотирьох місяців за методами, розробленими Центральним інститутом праці (ЦІП). Його діяльність була госпрозрахунковою.

У ліквідації технічної неграмотності і підвищення кваліфікації робітників було досягнуто у 1921-1923 рр. деяких

успіхів. У 1924 р. ЦП створив акціонерне товариство по підготовці робочої сили "Установа", фундаторами якого були ВЦРПС, Наркомат праці СРСР, ВРНГ СРСР, Бюро правління ряду залізниць, ВРНГ та ін. Вже в 1925 р. відділення акціонерної організації "Установа" функціонувало і у Харкові; воно випускало 1000 слюсарів, 500 токарів, 300 monterів та робітників інших спеціальностей. Вивчення досвіду госпрозрахункової діяльності ЦП має важливе значення і в умовах сучасного становлення ринкової економіки.

Короткострокові курси були організовані на всіх великих підприємствах і рудниках, де кількість робітників була не менше однієї тисячі. Правда, мережа короткострокових курсів в 1921-1922 н.р. різко скоротилась порівняно з попереднім навчальним роком; кількість їх в Україні зменшилась до 113, а кількість учнів до 4660. З 1923 р. мережа курсів почала знову розширятися. Про збільшення до кінця 1925 р. мережі короткострокових курсів в Україні свідчать такі дані: 1922/23 н.р. - 144; 1923/24 н.р. - 123; 1924/25 н.р. - 114; 1925/26 н.р. - 214.

Значна увага приділена дослідженню негативних соціальних явищ (страйків, прогулів, п'янства, порушень трудової дисципліни тощо), які розвивалися в робітничому середовищі, та показано їх гальмівний вплив на виробництво.

Дисертацію завершують висновки та узагальнення. Воно зводяться до того, що всі процеси, пов'язані з людським фактором у промисловості України в роки нової економічної політики, носили складний і суперечливий характер.

Виявилася суперечливість між необхідністю створення сильної мотивації до високопродуктивної праці, економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Вона не отримала задовільного розв'язання і продовжувала існувати і після 20-х років. Промислове виробництво у роки непу могло б мати значно більший розвиток, однак ідеологічні та бюрократичні перешкоди не дали можливості розгорнутися йому в умовах пожвавлення ринку. Однією з причин, що обумовила згортання непу та встановлення адміністративно-командної системи управління економікою, було фактичне применшен-

ня її причинниками значення і ролі людського фактора в процесі виробництва.

Урок непу полягає в тому, що лише економічна система в повноцінних ринкових умовах, на основі поєднання різних форм власності, розвитку підприємництва спроможна забезпечити зростання ефективності виробництва з реалізацією соціальної справедливості в розподілі власності та доходів, демократизацією економічних відносин.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в наступних публікаціях автора:

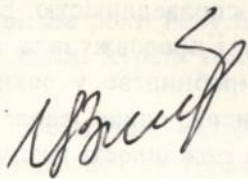
1. Проблеми підготовки молодих кадрів для промисловості у роки непу // Матеріали конференції "Ідеали та система цінностей молоді в умовах становлення української державності". 14-16 вересня 1995 р.- Тернопіль, 1996.- 0,1 д.а. (в спіавтор.)

2. Проблема забезпечення промисловості робочою силою в 20-і роки // Перша міжвузівська наукова конференція з актуальних проблем гуманітарних наук. Листопад 1995 р.- Луганськ, 1995.-0,1 д.а.

3. Проблема керівних кадрів промисловості у 20-х роках // III міжнародна студентська науково-методична конференція "Історія Батьківщини і сучасність". Травень, 1996 р.- Київ, 1996.- 0,2 д.а.

4. Проблеми керівних кадрів промислових трестів у роки непу // Вісник Тернопільського приладобудівного інституту імені Івана Пулюя.- 1996.- Вип.1.- 0,5 д.а.

5. Розвиток ідей НОП в економічній науці 20-х років. Рукопис депонов. в ДНТБ України від 22.04.96, N1023-Ук96. - 1,1 д.а.

АННОТАЦИЯ

ЦИХ Г.В. Человеческий фактор в промышленном производстве Украины в годы новой экономической политики (1921-1929 гг.). Диссертация в форме рукописи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.04. -экономическая история и история экономической мысли. Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев - 1996.

В диссертации комплексно исследуется человеческий фактор в промышленности и его влияние на производство в условиях рыночных отношений 20-х годов. Показано формирование руководящего корпуса, влияние системы управления и научных разработок на его функционирование. Изучен процес обеспечения промышленности кадрами специалистов и квалифицированными рабочими.

ANNOTATION

TSIKH H.V. Human factor in industrial production of the Ukraine in age of new economic policy (1921-1929). The graduation thesis is a manuscript. The graduation thesis is for obtaining the scientific degree "Candidate of Economic science" under specialization code 08.01.04. - economic history and history of economic thought. Taras Shevchenko Kiev National University. Kiev - 1996.

On this graduation thesis the human factor in industry and its influence on manufacturing under the conditions of market relations of the 1920s is investigated as a whole complex. The formation of industry leading staff and influence of management system and scientific reseaches on its functioning are described in this work. The process of industry supply by highly qualified specialasts and workers is analysed.

Ключові слова: нова економічна політика, промисловість, людський фактор, управління, трести, спеціалісти, робітники, виробництво.

Key words: new economic policy, industry, human factor, management, trusts, working men, production

439883

1782

429883

AB 35.731